

Löner och avgifter till kyrkan och de fattiga under 1700 och 1800-talet¹

Prästernas traditionella lönesystem, de s.k. prästrättigheterna, härrör ytterst från en kunglig förordning av den 8 februari 1681 och hade i 1809 års författning bekräftats som en del av prästeståndets privilegier. Sin huvudsakliga inkomst hade kyrkoherden i tertialtiondet, medan alla "huusfattiga och arma" befriades helt från avgifter. Avlöningen kan delas in i tionden och övriga pålagor². Tionden bestod av nämnda tertialtionden samt övriga tionden av olika slag, beroende dels på i vilka varor de levererades, dels på vem som levererade dem. Tertialtiondet var spannmål och kallades så därför att Gustav Vasa hade dragit in 2/3 av det tidigare kyrkotiondet till staten. Det mest kända av övriga tionden var kvicktiondet, av aveln: föl, kalv, lamm, killing etc. Andra produkter var humle, hampa etc., smörtionde och produkter från jakt och fiske. Vidare skulle tionde levereras från företag, personer som inte brukade jord samt från torpare, (som brukade andras jord), de två senare delvis i form av dagsverken. Övriga pålagor var avgifter vid förrättningar, påskpenning, talgljus till kyrkan, byggningshjälp, matskottet³, lokala gåvor enligt sedvänja samt den s.k. likstolen⁴. Prästerna fick också inkomster från prästboställets jordbruk och i Kalvsvik även rättigheterna till Lanke kvarn då då ” Prästegården i Kalfsvik är ganska klen till åker och äng, så at Prästen ej wäl kan bärga sig theraf”.

Lokala förhållanden

Prästerna och länsmännen var de offentliga yrkesgrupper som i särklass var mest beroende av lokala betalningar. Det var också de som arbetade mest lokalt. Prästerskapets lönesystem var dock den i särklass mest detaljrika regleringen, byggd på en kombination av lokal hävd och centrala regelsystem, som dessutom varierade mellan församlingarna och beskrivits som ”något av det mest komplicerade i äldre tiders avlöningsförhållanden”⁵. Motsättningarna var betydande mellan prästerna som uppbördsmän och såväl fria bönder och kronbönder som torpare och drängar eftersom alla hade leveransplikter till prästerna. Tiondet och skyldigheterna gällde visserligen församlingen, men personifierades genom prästen, eftersom denne var uppbördsmän och inkomster var hans egen lön.

Variationerna berodde på att varje församling hade ett betydande självbestämmande varför löneförhållanden under lång tid fått utvecklas på sina egna villkor, vilket bland annat resulterat i stora löneskillnader mellan församlingarna. All förändring skedde under 1800-talet inom ramen för prästeståndets privilegier och under stort hänsynstagande till församlingarnas

¹ Avsnittet bygger bl.a. på forskning utförd av fil. dr. Arne Granholm (1942–2016), Stockholm. När professionerna blev byråkrater [Elektronisk resurs]: Om statlig byråkrati under 200 år och hur traditionella professioners särställning minskat.

² S. Alsne: Från prästtionden till reglerad lön. Pastoraliekonventionerna i Uppsala ärkestift 1810–1862. 1966. Sid 17–19.

³ Matgåvor som lämnades till prästen vid altaret i samband med skördetacksägelse eller andra högtider.

⁴ Stol kommer från ett gammalt ord för avgift.

⁵ Olle Krantz: Historiska nationalräkenskaper för Sverige. Offentlig verksamhet 1800–1980. Sid. 67.

självstyrelse, samtidigt som de rådande förhållandena allmänt beskrevs som ålderdomliga, ineffektiva och nödvändiga att förändra.

Utöver klockaren fanns även komministern och kaplanen som underordnade befattningshavare inom socken, komministern som ordinarie, utgörande omkring 40 procent av prästerskapet⁶, medan kaplanens eller adjunkten var extra ordinarie. Båda dessa grupper hade traditionellt en svagare ställning än kyrkoherden, vilket ofta framgår av klagomålsärendena, som i flera fall handlar om att ersättningar givits av sedvana. Komministrarna avlönades delvis av kyrkoherden, delvis av församlingen. Detta reglerades på ett klarare sätt 1862. Klockarna, som också arbetade i församlingen, hade däremot hela sin inkomst från församlingen.

Själaringning i Kalvsvik 1780

Enligt § 11 i Kalvsviks sockenprotokoll den 16 maj 1780 om klockringning noteras ”Till stadgande av en viss hittills saknad, vid ringning för lik, gjorde sig följande laga – för själa- och efterringning, bägge delarna, med alla tre klockorna betalas till kyrkan därför 16 Skilling Specie eller 2 Rd (riksdaler) Smt (silvermynt)⁷ – för själaringning ensamt med alla 3 klockorna betalas till kyrkan 6 Sk (skilling) Specie⁸ eller 24 öre silvermynt. Men åter för själaringning med de 2:ne främste kyrkans klockor ålägges därför ingen tvungen avgift till kyrkan såsom även hittills i den delen varit vanligt.”

Pension

Prästerna saknade pensionsrättigheter. Det ansågs att de skulle tjänstgöra, själva eller med vikarier, till sin död. Nådårssystemet var ett försök att mildra bristen på efterlevandepension efter en prästs dödsfall, innebärande att en änka efter en avliden präst, i frånvaro av annan pensionsrätt, hade rätt att behålla sin mans inkomster och bostad under ett eller två år. Den tillträdande prästen fick under tiden nöja sig med sin gamla inkomst⁹. Men för att lösa bekymmersamma fall togs nådårsmedlen liksom den allmänna begravningshjälpen ur ordinarie tjänsters löner och verkar ha gått till en kombination av behovsprövad efterlevandepension och begravningshjälp.

Indrivning av lön

1862 avskaffades prästernas egen indrivning av sin lön, ett enhetligare tionde infördes. Mer än hälften av lönen var tidigare in-natura-baserad. Prästgårds- och tiondesystemet innebar att prästen skulle vara handelsman, präst, borgare och bonde på en och samma gång.

”Huru kan den akta på läran, som plöja måste och vet inte annat än om oxar tala. Han måste tänka, hur hans skall bruka åkern och måste sent och arla gifva korna foder” (Syr. 38:25).

⁶ Se T Söderberg: Två sekel svensk medelklass. Från gustaviansk tid till nutid. 1972. Sid. 91.

⁷ 2 daler silvermynt år 1780 motsvarade betalning för lika lång arbetstid som 3684 SEK år 2020 mätt med löneindex för manlig industriarbetare/hantlangare. Källa: Edvinsson, Rodney, och Söderberg, Johan, 2011, A Consumer Price Index for Sweden 1290-2008, Review of Income and Wealth, vol. 57 (2), sid. 270-292.

⁸ 6 skilling specie år 1780 motsvarade betalning för lika lång arbetstid som 1382 SEK år 2020 mätt med löneindex för manlig industriarbetare/hantlangare. Källa enl. ovan pkt. 6.

⁹ Ärkebiskopen Wallin, vid 1800-talets mitt, hann exempelvis inte tillträda sin lön innan han avled, eftersom lönen ännu gick till företrädarens änka.

Prästerna i städerna slapp detta hushållsbesvär som prästerna på landsorten fick dras med till hinder för ämbetet. Det uttalades att ”Säll vore presterna, om de finge sitt uppehälle utan bondeträländ. Nu måste de flitigaste i ämbetet dragas med de största tungorna och njuta dock den minsta lönen. Ty de rika tar sig strax en adjunkt, som sköter själarna, medan prosten själv sköter uppboriden av tionde och spottler”¹⁰. Prästbostället fanns i Kalvsviks by innan det flyttades till Lindesberg. Prästen behövde därefter inte inordna sig under bystadgan med en ålderman som bestämde över byns arbetsordning och andra världslika angelägenheter.

Fattigprocenten

Lagstiftningen i Sverige lämnade stor frihet åt socknarna att ordna nödvändig hjälp till dem som inte kunde klara sig själva. Varje socken skulle föda sina fattiga och det var i lag förbjudet för den enskilde att gå omkring och tigga. Ansvar för fattigvården låg på kyrkan och sockenstämman. Insamling av frivilliga medel genom en fattigtallrik, som gick runt på bröllop och barndop, påbjöds i en tiggarsstadga 1698 men viktigare blev den fattigprocent på bouppteckningar, som infördes i 1734 års lag. I en kungl. resolution år 1741 anges att ”till de fattiga ska givas 4 öre af hvarje ett hundrade daler, eller en åttondels procent”. Till de fattigas underhåll (intill år 1863) utgick således en avgift på en åttondels procent av kvarlåtenskapens värde i en bouppteckning samt därjämte (intill 1766) en halv procent av testamenterad egendoms värde. Fattigprocenten utgick ännu efter att andra fattigvårdsavgifter avskaffats på 1920-talet.

Likstolen

Likstolen betalades vid begravningar och var omstridd därför att den drabbade änkor och var hög. Det var en ersättning till kyrkoherden för likpredikan och jordfästning. Den var anpassad efter den avlidnes kvarlåtenskap och kunde utgöras av en ko, likstolsko, om det fanns minst sex kor i hemmanet – ”de som hava sex kor skola giva uti likstol och testamente uti ett för allt en ko efter hustru eller bonde”. I annat fall betalades avgiften i kontanter, 2 daler silvermynt om det fanns fyra kor och 1 om det fanns två kor. Det förekom att kon fördes med till kyrkogården i likprocessionen.

Avgiften ersattes succesivt helt med kontanter och utgjorde (intill år 1863) en åttondels procent av kvarlåtenskapens värde i stärbhus samt därjämte (intill 1766) en halv procent av testamenterad egendoms värde. Avgiften avskaffades helt genom prästlönereformen 1910. Systemet med likstolen fortsatte emellertid med de frivilliga sk. ”vita breven” som lämnades med en penninggåva till prästen efter förrättad jordfästning i sakristian – en tradition som levde kvar ännu in på 1960-talet.

Av Ingolf Berg 2023-01-08

¹⁰ Prästhemmet för och nu, Ett bidrag till Reformationsjubileet af j. Thulin, kyrkoherde i Ödetofta och L. Harrie, 1917. Spottler var en avlöningsform för offentliga ämbetsmän under främst 1800-talet, oftast i natura.